

Çingiz Məmmədov

Vəkillər Kollegiyasının üzvü

HÜQUQ NORMASINI DÜZGÜN TƏTBİQ EDƏ BİLİRİKMI?

Bütün zamanlarda hüquqi cəhətdən ən aktual suallardan biri - hüquq norması düzgün tətbiq olunmuşdurmu? Fundamental elmlərdə əsasən də riyaziyyatda düstur əsas götürülür və qiymətlər yerlərinə qoyulduqdan sonra müəyyən olunur ki, məsələ və ya misal düzgün həll olundu və ya olunmadı. Bəs hüquqi sahədə elə bir düstur, mexanizm və ya proses varmı ki, onun vasitəsilə biz hüquq normasını düzgün tətbiq etdiyimizə əmin olaq? Bu suala hüquqşünaslar 2 cür cavab verir: Bir qrup hüquqşünaslar göstərir ki, belə bir mexanizm, düstur, proses yoxdur və belə əsaslandırırırlar ki, bir yerdə 2 hüquqşünas varsa, qanunun tətbiqi ilə əlaqədar 3 və ya 4 fikir yaranır. Belə olduğu halda, sual meydana çıxır ki, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 4-cü maddəsində cinayət məsuliyyətinin prinsipləri, 5-ci maddəsində qanunçuluq prinsipi, 7-ci maddəsində təqsirə görə məsuliyyət prinsipləri, 8-ci maddəyə görə ədalət prinsiplərinin tələblərinə riayət olunurmu? Təbii ki yox! Digər qrup hüquqşünaslar isə bildirirlər ki, belə bir proses var, ancaq həmin prosesin nədən ibarət olması, yəni tətbiqində məzmun və mahiyyət bərsində anlayışlar olmur. Maraqlıdır, həqiqətdə bu necədir? Hüquqşünaslar ən əsas da hüquq normasını tətbiq edən subyektlər ən çox obyektiv həqiqəti axtaran insanlar kateqoriyasına daxildirlər. Ona görə də, ilk növbədə, həqiqət haqqında təlimi, həqiqətin obyektivliyinin nədən ibarət olmasını bilməlidirlər. Həqiqət deyərəkən predmetlər və hadisələr haqqında o biliklər nəzərdə tutulur ki, onlar həmin predmeti və hadisəni düzgün əks etdirsin, ona uyğun olsun. Ancaq bunu müəyyən edən bu dərinliyi məzmunca, mahiyyətə çox vaxt başa düşməzlər. Bəs hüquq normasının tətbiqində obyektiv həqiqətin müəyyən olunması üçün hansı prosesi keçmək lazımdır? Belə bir proses mövcuddur və bu proses bərsində hər bir hüquqşünasın ümumi anlayışı var. Bu, hüquq normasının tətbiqi prosesinin mərhələsi adlanır. Bu mərhələyə aşağıdakılar daxildir:

1. İşin faktiki hallarının təhlili;
2. Tətbiq edilməli olan hüquq normasının seçilməsi;
3. Hüquq normasının təfsiri;
4. Tətbiq aktlarının qəbul edilməsi və icra edilməsi.

Hüquq normasının düzgün tətbiqində bu mərhələlər keçirilməlidir. Birinci proses olan işin faktiki halının təhlilinə daxildir:

1. Sübutetmə predmetinin həddi. Burda müəyyənləşdirilir ki, nə və hansı həddə sübut olunmalıdır;
2. Sübutetmə prosesi. Bura sübutların toplanması, araşdırılması və qiymətləndirilməsi daxildir;
3. Sübutların təsnifi. Alınan mənbəyinə görə təsnifə aiddir: ilkin və törəmə sübutlar; Əsas faktlara münasibətə görə: düzünə və yanakı sübutlar.

Nəzərinizə çatdırım ki, sübutetmə predmeti və həddi mərhələ-mərhələ deyil, ümumi tətbiq halında, yəni toplanmış sübutlar araşdırılıb qiymətləndirildikdən sonra müəyyənləşdirmək mümkündür.

İkinci halda - tətbiq edilməli olan hüquq normasının seçilməsində hüquq tətbiq edən subyekt işin faktiki hallarını təhlil etdikdən sonra müvafiq hüquq normasını seçir. Yəni birinci mərhələni keçdikdən sonra hüquq normasını seçir. Ancaq seçilmiş hüquq norması hələ mütləq həqiqət kimi qəbul edilmir. Həmin seçilmiş hüquq norması təfsir olunur. Bu o deməkdir ki, hüquq normasının məzmunu aydınlaşdırılır. Subyektinə görə hüquq normalarının təfsiri üsuluna görə, həmçinin həcminə görə təfsir olunur. Subyektinə görə təfsir olunma 2 yerə bölünür: rəsmi təfsir və qeyri-rəsmi təfsir.

Rəsmi təfsir səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən verilən təfsirə deyilir. Bura normativ təfsir və kazual təfsir daxildir.

Normativ təfsirin özünün də 2 növü mövcudur: autentik və leqal təfsir. Bunlar dövlət orqanları tərəfindən verilən təfsirlərdir və məcburedici qüvvəyə malikdir.

Qeyri-rəsmi təfsir isə məcburi qüvvəsi olmayan təfsirə deyilir. Məsələn, prokurorun çıxışı, vəkilin çıxışı, professorun çıxışı.

Hüquq normasının təfsiri üsulun görə hüquq norması qrammatik təfsir və sistematik təfsir, məntiqi təfsir, tarixi təfsir və s. təfsirlər nəzərdə tutulur.

Həcminə görə isə təfsirlər genişləndirici, hərfi və məhdudlaşdırıcı təfsirlərə bölünür. Genişləndirici təfsirdə qanunun mənasının onun mətninə nisbətən genişləndirilməsinə gətirib çıxarır. Hərfi təfsir normalarının məzmununu qanunun məzmununa uyğun müəyyən edilir. Məhdudlaşdırıcı təfsirdə isə qanunun məzmununun onun mətninə nisbətən dar mənada izah edilir. Hüquq normasının tətbiqinin prosesinin dördüncü mərhələsi isə tətbiq aktının qəbul edilməsi və icra edilməsi mərhələsidir. Burada tətbiqi akt qəbul edilir və icraya yönəlir, istər cinayət mühakimə icraatında, istərsə də mülki məhkəmə icraatında. Ancaq bu hüquq normasının tətbiqi prosesinin mərhələsi keçirilməsinə baxmayaraq biz həmin tətbiqi prosesin mərhələsində obyektiv həqiqəti necə müəyyənləşdiririk? Bunun üçün biz, ilk növbədə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi həqiqətin obyektivliyini və həqiqət haqqında təlimi nəzərdən qaçırmamalıyıq. Sual olunur ki, həqiqət obyektiv olmalıdır, yoxsa subyektiv olmalıdır? Təbii ki, birmənalı olaraq bilir ki, həqiqət obyektiv olmalıdır. Dialektik materializm elmin nailiyyətlərinə və bəşəriyyətin əsrlər boyu davam edən praktikasına nailiyyətlərinə arxalanıb iddia edir ki, həqiqət obyektivdir. Həqiqət obyektiv surətdə mövcud olan dünyanı əks etdirdiyinə görə insan şüurundan asılı deyil. Həqiqətin məzmunu tamamilə onun əks etdirdiyi obyektiv proseslərlə müəyyən olunur. Sual olunur ki, həqiqət necə olmalıdır? Həqiqət mütləq və konkret olmalıdır. Hüquq normasının tətbiqi prosesində biz mütləq və konkret həqiqəti obyektiv həqiqət kimi qəbul edirik. Bu o deməkdir ki, hüquq normasının tətbiqi prosesində əgər mütləqlik və konkretlik varsa, hüquq norması düzgün tətbiq edilir. Həqiqət də yalnız idrak prosesi vasitəsilə əldə edilə bilər. Sual yarana bilər ki, nisbi həqiqət hüquq normasının tətbiqi prosesində mümkündürmü? Çünki fəlsəfədə belə bir anlayış var: nisbi həqiqətdən mütləq həqiqətə doğru bir hərəkət var. Dialektik inkişaf prosesi həqiqətin obyektivliyini qəbul edərək idrakın daha mühüm bir məsələsini həll edir. İnsan məgər obyektiv həqiqəti birdən-birə bütövlükdə şərtsiz mütləq surətdəmi, yoxsa yalnız təxmini nisbi surətdəmi dərk edir? Mütləq həqiqətin nisbi həqiqətdən fərqi bununla əlaqədardır ki, biliklərin gerçəkliyinin uyğunluq dərəcəsi insan zəkasının gerçəkliyi bilməsinin dərinliyi ilə eyni deyildir. Mütləq həqiqət məhz bütün obyektiv həqiqətdir. Yəni gerçəkliyin dürüst inikasıdır. Ona görə də hüquq normasının tətbiqi prosesində nisbi həqiqət obyektiv həqiqət kimi qəbul oluna bilməz. Çünki tam obyektiv həqiqət araşdırıla bilmirsə, hüquq normasının tətbiqinin birinci mərhələsi olan işin faktiki halı, yəni sübutların toplanması araşdırılması, qiymətləndirilməsi düzgün tətbiq edilə bilməz. Buna görə də hüquq normasının tətbiqi prosesində nisbi həqiqəti biz obyektiv həqiqət kimi qəbul edə bilmərik. Məsələn, bizim atom barəsində olan həqiqətimiz nisbi xarakter daşıyır. Ona görə ki, atom haqqında olan məlumatlar bizdə tam deyil. Buna görə də biz atoma olan nisbətdə o nisbi həqiqəti bu günkü gündə həqiqət kimi qəbul edirik. Çünki elm atomun

bütün sahələrini əhatə etmir. Ancaq hüquq normasının tətbiqi prosesində bütün həqiqəti toplanmış sübutlar vasitəsilə qiymətləndirə bilirik. Buna görə burda olan nisbi həqiqəti biz həqiqət kimi qəbul edə bilmərik.

Obyektiv həqiqəti müəyyənləşdirmək üçün təbiidir ki, fəlsəfədə mövcud olan idrak nəzəriyyəsini də bilməliyik. Yəni hissi idrakdan məntiqi təfəkkürə gedən yolu keçməliyik. Çünki obyektiv həqiqətin müəyyənləşməsi yalnız idrakdan keçə bilər. Belə bir faktı nəzərinizə çatdırım ki, məşhur alimlərdən olan Kudravçev V.N. "Obşaya teoria kvalifikasii prestuplenii", Taratuxin S.A. "Teoriya i praktika kvalifikasii prestuplenii" (Kiev 1978) əsərlərində göstərilir ki, cinayət hüquq normasının əlamətləri ilə ictimai təhlükəli əməlin əlamətlərinin müqayisəsi insanın idrakında gedir. Müqayisənin yekunu olaraq əlamətlərin uyğun gəlib-gəlməməsi (düzgün inikas edilməsi) barəsində qərar çıxarılır. Əgər əməlin faktiki halları düzgün inikas edilmişdirsə və cinayət hüquq normasının məzmunu obyektiv şərh edilmişdirsə, idrakda əlamətlərin müqayisəsi və əməldə cinayət tərkibinin olub-olmaması haqda qərar düzgün qəbul edilir. Yəni bu o deməkdir ki, əgər bu müqayisə idrakdan keçmirsə, düzgün qərar qəbul etməsi mümkün deyildir. Burada birmənalı mülahizə yaranır, hüquq normasını tətbiq edən subyekt bu məlumatların müqayisəsini idrakdan keçirə bilmirsə və ümumilikdə idrak nəzəriyyəsinin nədən ibarət olmasını bilmirsə, onda necə obyektiv qərar qəbul edə bilər? İndi baxaq, idrak nədir? Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 3-cü maddəsində cinayətin məsuliyyətinin əsasları göstərilir və bildirilir ki, yalnız bu məcəllə ilə nəzərdə tutulmuş cinayətin tərkibinin bütün əlamətləri mövcud olduğu əməli (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) törədilməsi cinayət məsuliyyəti yaradır. Bu o deməkdir ki, cinayətin tərkibinin əlamətləri olan cinayətin obyektini xarakterizə edən əlamətlər, cinayətin obyektiv cəhətini xarakterizə edən əlamətlər, cinayətin subyektiv cəhətini xarakterizə edən əlamətlər, cinayətin subyektiv cəhətini xarakterizə edən əlamətlər, ən əsas da obyektiv cəhətini xarakterizə edən obyektiv və subyektiv cəhətlərini xarakterizə edən əlamətlər göstərdiyimiz kimi idrakdan keçməlidir. Yəni hüquq normasının tətbiqində əsas əlamətlər olan təqsirin forması fakültativ əlamətlər olan motiv, məqsəd və emosional vəziyyət - bütün bunlar hamısı idraka gedir və idrak vasitəsilə müəyyən edilir.

İdrak obyektiv aləmin, onun qanunlarının insan beynində müəyyən məqsəddə yönələn fəal inikasıdır. Bunun üçün də biz hissi idrakdan məntiqi təfəkkürə gedən yolu keçməliyik. Yəni duyğuların, qavrayışların, təsəvvürlərin vasitəsilə ümumi anlayış yaranmalıdır. Bu anlayışlar əsasında təfəkkürün başqa formaları mühakimələr və əqli nəticələr formalaşır. Anlayışlar məntiqi təfəkkürün əsas formasıdır. Bu o deməkdir ki, yəni toplanmış, araşdırılmış sübutlar təfəkkürdə ümumi anlayış yaradır, həmin anlayışlar əsasında təfəkkürün yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi başqa formaları mühakimələr və əqli nəticələr formalaşır.

Əqli nəticələrin mürəkkəb birləşməsinin vəhdəti idrakın hipoteza və nəzəriyyə kimi yüksək formalarını əmələ gətirir. Hipoteza - hadisələr, qanunlar haqqında ehtimaldır. Belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, idrak nəzəriyyəsini bilməyən subyekt hüquq normasını heç bir vaxt göstərdiyimiz əsaslarla, yəni idrakdan keçirmədən düzgün müəyyənləşdirə bilməz. Bəs onda indiki zamanda hüquq normasını tətbiq edən subyektlər hüquq normasını düzgün tətbiq edirlərmi? Mən birmənalı belə bir həqiqəti nəzərinizə çatdırmaq istəyirəm ki, hüquq norması, ümumiyyətlə, düzgün tətbiq olunmur. Bəs necə tətbiq edirlər? Bunu belə izah edək: belə bir anlayış var: emprizm (yunanca "empriya" təcrübə sözündən götürülüb). Emprizmin nümayəndələri idrakda obstrukt təfəkkürün rolunun lazımcı qiymətləndirmirlər. Onlar hesab edirlər ki, yalnız hissi idrak, təcrübə insana dünyanın həqiqi mənzərəsini verir. Anlayışlar isə insan fantaziyasının məhsuludur. Yəni yuxarıda göstərdiyimiz məntiqi təfəkkürün müəyyənləşdirilməsi insan fantaziyası kimi qəbul olunur. Bundan əlavə rasionalizm anlayışı var (latınca "rasionalist" ağıla uyğun sözündəndir). Rasionalistlər hiss üzvlərinə inanmırlar və zəkanı obstrukt təfəkkürü həqiqi biliyin yeganə mənbəyi hesab edirlər. Yəni bu o deməkdir ki, anlayışlar əsasında yaranan təfəkkürün formaları - mühakimələr, əqli nəticələr, hipotezalar və nəzəriyyələr həqiqəti müəyyənləşdirmək üçün əsasdır. Ancaq bunların heç biri haqlı deyildir. Emprizm və rasionalizm ayrı-ayrılıqda həqiqəti müəyyən edə bilməz. Yalnız obyektiv həqiqətin müəyyənləşdirilməsi onların məcmu halında müəyyən edilməsi ilə nəticələnmə bilər.

İndiki dövrdə hüquq normasının tətbiqi empirizm prinsipi əsasında tətbiq olunur. Yəni idrakda abstrakt təfəkkür qəbul edilmir. Yalnız hiss və təcrübə vasitəsilə hüquq norması tətbiq olunur. Sual olunur ki, obyektiv həqiqəti, yəni hüquq normasının tətbiqini bu yolla düzgün aparmaq mümkündürmü? Təbii ki mümkün deyil. Çünki hiss və təcrübə vasitəsilə insan taleyini həll etmək olmaz. Ona görə ki, obyektiv həqiqəti müəyyən etmək mümkün deyil. Bu yolla hüququn normasının tətbiqi üçün hüquqşünas olmağa ehtiyac yoxdur. Çünki hüquq normasını tətbiq edən şəxs bütün bu dediklərimizi idrakdan keçirmir. Belə üsulla işləmək üçün yalnız hüquqşünaslar deyil, başqa ixtisasın nümayəndələri də işləyə bilərlər. Yəni belə hesab edə bilərik ki, hüquq normasını tətbiq edən şəxslər digər təcrübə vasitəsilə hüquq normasını tətbiq edir. Bu, birmənalı düzgün deyil.

Beləliklə, elm birmənalı belə bir nəticə çıxarır ki, hüquq norması düzgün tətbiq edilmir. Necə tətbiq olunmasını mən yuxarıda izah etdim. Yaxşı hüquqşünas hər bir halda əgər fəlsəfənin idrak nəzəriyyəsinin ordan olan elmi idrakın üsullarını, təhlil və sintez, induksiya və deduksiya üsullarını bilmədən sübutları araşdırma bilməz. Ümumiyyətlə, hüquq normasının tətbiqi prosesi çox mürəkkəb bir prosesdir. Elə bu mürəkkəblik də hüquq normasının düzgün tətbiq olunmaması üçün əsas yaradır.

Ola bilər ki, bu mövzunu çox adam başa düşməsin, başa düşülməməyinin əsas səbəbi onun mürəkkəbliyidir. Ancaq bu həqiqətdir.